

Köhnə Bakı
Köhnə Bakı Barədə Xatirələr
Fərid Ələkbərov

Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - Aİ 10.3 (Payız 2002)

© 2004. Azerbaijan International
AZERİ.org

Azərbaycanın digər qədim şəhərlərindən əsaslı şəkildə fərqlənən Bakının İçəri Şəhəri çox nadir bir memarlıq abidəsidir. Bura bəzən xaricilər tərəfindən “Köhnə Bakı” adlandırılır. İçəri Şəhərdə hal-hazırda təmir edilən Qız Qalası, Şirvanşahlar sarayı da daxil olmaqla çoxlu sayda heyrətamiz memarlıq abidəsi vardır. Lakin bununla belə orta əsrlər İçəri Şəhərinin özünəməxsus mədəniyyəti və adət-ənənələri var idi və onların bir çoxu indi itirilməyə və unudulmağa başlamışdır. İndi bir zamanlar İçəri Şəhərin qala divarları içərisində yaşayan insanların etnoqrafik xüsusiyyətlərini bərpa etmək çətinidir. Hal-hazırda azərbaycanlıların çoxu İçəri Şəhərin tarixi və adət-ənənələri barədə çox az şey bilir. Yaşlı nəsil dünyasını dəyişdikcə, İçəri Şəhərin nadir adət-ənənələri, həyat tərz, milli geyimləri, bayramları, nağılları və lətifələri barədə ilkin məlumatlara malik insanlar azalır.

Bugün İçəri Şəhərin yerli əhalisinin artıq mövcud olmadığını söyləsək çox haqlı mühakimə yürütmüş olarıq. Yerli sakinlərdən çoxu öz evlərini sataraq Bakının digər yerlərinə köçmüş və bir çox xarici şirkətlər öz ofislərini burada yerləşdirmişlər.

Bu məqalədə tarixçi Fərid Ələkbərov bizə hazırda yox olmaqda olan İçəri Şəhər həyatının bir zamanlar necə olduğu barədə söhbət açacaq. Onun araşdırmaları və mülahizələri Bakı Əlyazmalar İnstitutunda aşkar etdiyi mənbələrə və İçəri Şəhərdə böyüdüüyü zaman özünün şəxsi təcrübələrinə əsaslanır.

Mən İçəri Şəhərdə məndən öncə üç nəslimizin yaşadığı bir evdə anadan olub başa çatmışam. Uşaqlıqdan yaşlı qohumlarımızdan, babalarımın və xüsusilə də nənələrimdən—anamın anası olan, məşhur “Qatır” Zeynalabdinin nəvəsi Xədicə Kazımovadan və atamın anası olan Rüksarə Babazadədən İçəri Şəhər barədə məftunedici hekayələr eşitmişəm.

Sonralar mən İçəri Şəhərin tarixinə aid hekayələr toplamağa və məşhur Azərbaycan aktyoru Hüseynqulu Sarabskinin (1879-1954) “Köhnə Bakı” adlı kitabı kimi müxtəlif mənbələri öyrənməyə başladım. İçəri Şəhərdə anadan olan və yaşayan Sarabski orada şahidi olduğu hadisələrin canlı təsvirini vermişdir.

Eynilə, mərhum yazıçı Manaf Süleymanovun (1913-2001) “Gördüklərim, Oxuduqlarım, Eşitdiklərim” kitabı da (Azərbaycan Nəşriyyat Evi tərəfindən 1996-cı ildə latın əlifbası ilə çap olunmuşdur.) İçəri Şəhər haqqında dəyərli məlumatlara malikdir. Maraqlı faktlara həmçinin Bakı Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılan tarixi əsərlərdə, xronologiyalarda, qəzetlərdə və sənədlərdə də rast gəlmək olar.

İçəri Şəhər, Bayır Şəhər

Arxeoloji faktlara görə Bakı şəhərinin əsası ən azından eramızın əvvəllərində qoyulmuşdur. XII-əsrə Bakıdan şimalda, 1,5 saatlıq məsafədə yerləşən Şamaxı şəhərində baş verən güclü zəlzələdən sonra Bakı Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı oldu. Həmin dövrdə Şirvan şahları öz iqamətgahlarını Bakıya köçürdülər.

1747-ci ildən 1806-cı ilə qədər Bakı və qonşu 39 kəndin daxil olduğu xanlığın paytaxtı Bakı oldu. Bu müstəqil ərazi “Badükübə”, “Küləklər Şəhəri” adlanırdı və öz pul vahidinə malik idi.

Bütün bu dövr ərzində şəhərin hamısı qala divarlarının içərisində yerləşirdi və əhalisi də təxminən 7 minə yaxın idi. 1806-cı ildə Rusiya Bakını işğal etdikdən sonra və xüsusilə də 1850-1920-ci illəri əhatə edən ilk Neft Yüksəlişi dövründə Bakı sürətlə qala divarlarından xaricə doğru böyüməyə başladı. Məhz bu dövrdən “İçəri Şəhər” və “Bayır Şəhər” ifadələri istifadə olunmağa başlandı. Hüseyinqulu Sarabski yazır: “Bakı iki hissəyə—İçəri Şəhər və Bayır Şəhərə bölünmüşdü. İçəri Şəhər əsas hissə idi. İçəri Şəhərdə yaşayanlar Bakının yerli əhalisi hesab olunurdu. Onlar hər bir şeyə—bazara, usta emalatxanalarına, və məscidlərə yaxın yaşayırdılar. Orada hətta kilsə də var idi. İçəri Şəhərdə eyni zamanda Rus işğalı zamanı tikilmiş hərbi kazarmalar mövcud idi.” Qala divarlarının içərisində yaşayan insanlar özlərini divarlardan bayırda yaşayanlardan üstün hesab edirdilər və onları “Bayır Şəhərin ayaqyalın adamları” adlandırırdılar.

İçəri Şəhər dar küçələr və əyri-üyrü xətlərlə ayrılan çoxlu sayda kiçik hissələrdən təşkil olunmuşdur. Əvvəllər hər məhəllə yaxınlıqda yerləşən məscidin adı ilə adlandırılırdı: Cümə məscidi məhəlləsi, Şal Məscidi Məhəlləsi, Məhəmmədyar məscidi məhəlləsi, Hacı Qayıb məscidi məhəlləsi, Sınıqqala məscidi məhəlləsi, Qasımbəy məscidi məhəlləsi və s.

İçəri Şəhərin bəzi məhəllələrinin və məscidlərinin adları həmin ərazidə yaşayan xalqların və ailələrin adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Giləklər məhəlləsi Gilandan gələn tacirlərin yaşadığı məhəllə idi. Ləzgilər məhəlləsində Dağıstandan gələn silah və sursat ustalar yaşayırdı. İçəri Şəhərin əhalisinin çoxu ustalar, tacirlər və dənizçilər idi. Bəzi məhəllələr isə orada yaşayan ustaların peşələrinin adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Hamamçılar, Bəzzazlar, Həkkakçılar.

1806-cı ildə şəhərin əhalisinin 7 min olmasına baxmayaraq, şəhərdə 707 dükan və usta emalatxanası var idi. Hər tacirin və mahir ustanın öz dükanı vardı. Onların alıcıları isə Bakıya müxtəlif şəhərlərdən gələn tacirlər idi. Bakı gəmiləri İrana, Mərkəzi Asiyaya və Rusiyaya mal aparıb gətirirdilər.

Bir neçə əsrlik yaşı olan abidələr

İçəri Şəhərin qədim abidələri sırasına Qız Qalası, Sınıq Qala minarəsi (11-ci əsr), Qala divarları və qalalar (11 və 12-ci əsrlər) və Şirvanşahlar Sarayı (15-16-cı əsrlər) daxildir. Bundan əlavə, vaxtilə

İçəri Şəhərdə 28 məscid, 9 karvansara, bir neçə hamamxana, yararlı su anbarları (ovdanlar) və bazar var idi. Orta Asiyadan olan tacirlər əsasən 16-cı əsrə aid Buxarı karvansarayında qalırdı. Hind tacirləri isə 15-ci əsr Multanı karvansarayına üstünlük verirdilər.

Bakının sakinləri hamamxanaları çox sevirdilər. Çimməkdən əlavə, burada insanlar masaj oluna, sərin şərbət və ya isti çay içə, çərəz yeyə və ya qəlyan çəkə bilərdilər.

Bakının bəzi hamamxanaları indi də durur. Bunların sırasına Qız Qalasının arxasında yerləşən 15-ci əsrə aid Hacı Qayıb hamamxanası və Britaniya Konsulluğunun Mədəniyyət Departamentinin yaxınlığında yerləşən 17-ci əsr Gasımbəy hamamxanası daxildir.

Baxmayaraq ki, Bakının orta əsrlər bazarı artıq mövcud deyil, siz onun Qız Qalasının arxasında yerləşən sütün və arkalarını görə bilərsiniz. 20-ci əsrin əvvəllərində bazar Multanı və Buxara karvansaralarından 14-cü əsrdə tikilmiş Cümə məscidinə qədər genişləndirilmişdi.

Avropa Üslubu

19-cu əsrin əvvəllərində Bakı Rusiya dövləti tərəfindən işğal edildikdən sonra İçəri Şəhərin ənənəvi memarlıq görünüşü dəyişdi. 19-cu əsrin sonlarında və 20-ci əsrin əvvəllərində Barokko və Qotik üslublarını əks etdirən bir çox Avropa üslublu gözəl binalar tikildi.

Bu binalardan biri əvvəllər “Zəncirli Ev” adı ilə tanınan, bugün Bakı Etnoqrafiya İnstitutunun yerləşdiyi binadır. Binanın damında 3 yunan üslublu qadın heykəli və iki ayrı-ayrı yerləşən vaza var idi. Bütün heykəllərin və vazaların pedestalları bir-birinə ikiqat dəmir zəncirlə birləşdirilmişdi və buna görə də bina “Zəncirli Ev” adlandırılırdı. Mən uşaq olanda İçəri Şəhərin yaşlı sakinlərinin bu binaya “Zəncirli Ev” deyə müraciət etdiyini eşitmişdim, indi isə heç kəs bu ifadəni istifadə etmir. Sovet dövründə hər üç heykəl və vazalar binanın üstündən götürülmüşdü. Lakin mərkəzdə yerləşən heykəl yenidən bərpa edilmişdir.

Zəncirli Evin solunda Qoşa Qala Qapılarından içəri girdikdə 3 mərtəbəli bina yerləşir. Bu Erkən Modern üslubunda bina 1903-cü ildə mənim ulu babam olan dəniz kapitanı Əbdül Mənaf Ələkbərov tərəfindən inşa edilmişdir. O, üçüncü mərtəbədə yaşayırdı. Onun həmçinin dəniz kapitanı olan qardaşı Müseyib ikinci mərtəbədə yaşayırdı. Bankda işləyən Məmməd Sadiq Ələkbərov isə birinci mərtəbədə yaşayırdı. Hal-hazırda üzüm yarpaqları ilə örtülən və bu binaya bitişik bir mərtəbəli ev də onlara məxsus idi və müxtəlif dükan sahiblərinə icarəyə verilirdi.

Anamın ulu babası və İçəri Şəhərin iş adamı olan Qatır Zeynalabdin Tağıyev (1837-1915) (məşhur milliyoner Tağıyev ilə qarışıq salmayın) Zəncirli Evin sağında yerləşən və Barokko üslubunda olan gözəl ikimərtəbəli binanı tikdirmişdir. Çox təəsüf ki, bina 1970-ci illərdə uçurulmuş və Ensiklopediya Binası kimi tanınan sementdən tikilmiş Sovet tipli bina ilə əvəz edilmişdir.

General Sisiyanov

Sarabski 12-19-cu əsrlər arasında tikilən Bakı qala divarları barəsində maraqlı məlumatlar verir. 1930-cu illərdə o yazırdı: “Bu yaxınlarda İçəri Şəhərə beşinci qapı qoyulmuşdur. Keçmişdə onların sayı yalnız dörd idi. Girişlərdən ən məşhuru bəzən Şamaxı qapıları adı ilə tanınan Qoşa Qala Qapıları idi. Mənim yaşlı qohumlarımla söylədiklərinə görə keçmişdə Qoşa Qala girişində indiki

kimi nəqliyyatın girməsi və çıxması üçün imkan yaradan iki qapı deyil, bir qapı var idi.” Görünür Rus generalı Sisiyanov Bakı şəhərini məhz Qoşa Qala qapılarından keçməklə işğal etmək istəyirmiş. 1806-cı ildə rus dəniz donanmasının qoşunları Bakının sahillərinə çatdılar. General Sisiyanov Bakı xanı Hüseynqulu xandan 600-1000 nəfərlik rus əsgərlərindən ibarət qarnizonun Bakı şəhərinə daxil olmasına icazə verməsini xahiş etdi.

İlk əvvəl, xan bu şərtlə razılaşır və hətta Sisiyanovu qarşılamaq üçün Qoşa Qala Qapılarına doğru gəlir. Lakin danışıqlar gedən zaman (Fevralın 2-si) xanın əmisi oğlu İbrahim Sisiyanovu güllələyir.

Sisiyanovun əsgərləri qaçmağa başlayırlar. Xanın mühafizəçiləri onların ardınca gedərək bir çox rus əsgərini öldürürlər. Bundan sonra Bakının artilleriya qüvvələri Bakının sahilində yerləşən Sara adasına tələsik daxil olmağa çalışan çarın gəmisini atəşə tutdular. Xan Sisiyanovun başını kəsərək onu İran şahı Fətəli Şaha hədiyyə kimi göndərir. Rusiya İran ilə müharibə aparırdı və Hüseynqulu xan ümid edirdi ki, bu yolla o, rus çarına qarşı mübarizədə İran şahından yardım ala bilər.

Lakin Fətəli Şah heç bir yardım etmədi. 7 ay sonra, 1806-cı il sentyabr ayının 18-də ruslar geri qayıtdılar və bu dəfə çox asanlıqla Bakını ələ keçirdilər. Özünün 500 əsgəri və 70 topu ilə xan Bulqakovun başçılığı altında olan güclü rus qoşununa qarşı dura bilmədi. Hüseynqulu xan hazırda Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşən Ərdəbil şəhərinə qaçdı.

1846-cı ildə ruslar Sisiyanova onun öldürüldüyü Qoşa Qala Qapıları önündə heykəl ucaldılar. 1920-ci ildə Bolşevik üsyanından sonra bu abidə uçuruldu, çünki bolşeviklərə görə o, Çar ordusunu mədh edirdi. Sovet dövründə Azərbaycan tarixçiləri bu faktlar barədə danışmaqdan qaçırdılar və Sisiyanov ilə bağlı hadisə Azərbaycan tarixi kitabının “rəsmi” versiyasına salınmamışdı. Mən bu məlumatı Bakı Əlyazmalar İnstitutunda olan əski xronologiyaları, xüsusilə də Bakı xanının nəslindən olan məşhur azərbaycan mütəfəkkiri Abbasqulu ağa Bakıxanovun (1794-1847) “Gülüstani - İrəm” əsərindən “Bakı xanlığının tarixi” adlı bölümünü oxuyarkən rast gəlmişəm.

Qala qapılar və ticarət

Sarabski Tağiyev Qapısı (Elmlər Akademiyasının İgamətqahına yaxın yerləşir) adlandırılan digər məşhur bir qapı barədə maraqlı məlumatlar verir. O yazır: “Digər bir qapı isə Qoşa Qala Qapılarına yaxın, Sabir meydanının yanında yerləşir. Bu qapı orta əsrlərə aid deyil və bir qədər sonra (1877) Bakılı tacir və torpaq sahibi Qatır Hacı Zeynalabdin ləqəbli Hacı Zeynalabdin Tağiyev (məşhur milliyonçu Hacı Zeynalabdin Tağiyevin adası) tərəfindən tikilmişdir. Əslində onun ləqəbi bu qapıya aiddir. Hacı Zeynalabdinin qala divarlarından bayırda, indi Sabir bağı və Hüsü Hacıyev küçəsi ərazisində çoxlu dükənləri var idi. Bu dükənlərin indi şəhərin düz mərkəzində yerləşməsinə baxmayaraq, o zaman heç kəs bu dükənləri icarəyə götürmək istəmirdi, çünki onlar İcəri Şəhərin bazarından piyada çox uzaq məsafədə yerləşirdi. Uzun bir müddət Hacınin dükənləri boş qaldı. Nəhayət, o Bakı Şəhərinin Hakimindən qala divarlarından yeni bir qapı açmaq üçün icazə almaq fikrinə düşdü.

İnsanlar Hacınin açdırdığı qapıdan keçməyə başlayandan sonra, Hacınin dükənləri inkişaf etməyə başladı. Bununla da Hacı özünün çevik ağına, zirəkliyinə və inadkarlığına görə “Qatır” ləqəbi aldı. (Qatır sözü həqiqi mənada heyvan cinsi olsa da, məcazi mənada “bacarıqlı” və “inadkar” anlamını verir.)”

Qəzetlərin yazdığına görə 1918-ci ildə Tağıyev Qapısı önündə ermənilərin İçəri Şəhəri ələ keçirmək istədikləri vaxt qızgın döyüş olmuşdur. Qatır Hacı Zeynalabdinin “Qoçu” ləqəbli oğlu Məmməd Hənifə (1875-1920) İçəri Şəhərin müdafiə qüvvələrinə başçılıq etmiş və ermənilərin qarşısını almağa müvəffəq olmuşdur. (“Bakı: Neftin tikdiyi Şəhər” adlı məqaləyə baxın. Aİ 10.2, Yay 2002)

Sarabski İçəri Şəhərin digər darvazaları barədə də qısa məlumat verir. Üçüncü darvaza Sənaye məktəbinin (hal-hazırda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) həyətində açılırdı. Abşeronun Navahı kəndindən və digər dağ kəndlərindən buraya arabalarda və dəvə karvanlarında buğda və kömür gətirilirdi. Dördüncü darvaza Bakı İcra Hakimiyyətinin arxasında yerləşirdi. Beşinci darvaza isə indiki Filarmoniya binasının yaxınlığına yerləşən Qubernator bağına açılır.

Bakı sülalələri

İçəri Şəhərin yerli sakinləri müxtəlif sülalələri təmsil edirdilər. Onlardan bəzilərinin çox gülməli adları var idi. Məsələn, bəzi ən nüfuzlu sülalə aşağıdakılar idi: Ağsalvarlılar, Toyuqyeyənlər, Toyuqyeməyənlər və Bozbaşlılar. Hər bir sülalə digər sülalə haqqında hörmətsiz zaraflar edirdi.

Nənəm mənə Bozbaşlılar barədə zaraflar danışardı. “Bozbaş” azərbaycanca həm də sevimli Azərbaycan yeməyinin—iri ət tikələri, noxud və turşudan hazırlanan sulu yeməyin adıdır. Beləliklə, Bozbaşlılar məhəlləsindən olan kök adam zarafla “Bozbaşın ətli tikəsi” adlandırılırdı. Turşumuş sifəti olan adam “Bozbaşın turşusu” adlandırılı bilərdi. Çox balaca adamı isə “Bozbaşın noxudu” deyər çağırırdılar. Artıq İçəri Şəhərdə sakinlərin sülalələrə ayrılması aradan qalxıb. Bəzi gənclər indi babalarının hansı sülaləyə məxsus olduğunu belə bilmirlər.

Ləqəblər

Keçmişdə İçəri Şəhərdə yaşayan hər bir adamın ləqəbi var idi. Bəzən adlar çox gülməli olurdu. Məsələn, həmin dövrdə Bakıda adı Hacı Zeynalabdin olan 5 nəfər yaşayırdı. Onların hərəsinin bir ləqəbi var idi. Nənəm onları belə adlandırır: (1) Malakeş, (2) Qatır, (3) Spasibo, (4) Nökər, (5) Pendiryeməyən.

Milyonçu xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev “Malakeş” ləqəbini ona görə almışdı ki, o cavanlığında hörgü işi görəni adı fəhlə olmuşdur. Belə deyirlər ki, bir gün Tağıyev köhnə bir evin divarlarına suvanan qızıl sikkələrlə dolu gil küpə tapır. O, küpəni götürür, sikkələri satır və torpaq sahəsi alır. Bəxtindən həmin torpaqda neft fontan vurur. Buna görə də insanlar ona Malakeş ləqəbini vermişdilər. Lakin Tağıyevin özü bu əhvalatın doğru olmadığını söyləyirdi. Digər Hacı Zeynalabdin adlı adama “Qatır” ləqəbi vermişdilər, çünki o, o qədər ağıllı və inadkar idi ki, şəhər qalalarından Tağıyev qapısını açmağa müvəffəq olmuşdu. Qatırlar çox ağıllı heyvan hesab olunurlar, çünki onlar hər yerdə, hətta səhrada belə su tapa bilirlər. “Heçnədən” belə pul qazanmağı bacaran adamlara bəzən “Qatır” adlandırırlar.

Yazıçı Manaf Süleymanov “Qatır” Hacı Zeynalabdin haqqında maraqlı əhvalat danışır. Hacınin bir tacir dostu çoxlu şirniyyat malını sata bilmirdi. Hacı bu şirniyyat qutusundan birini götürür və bahalı üzüyünü onun içərisində gizlədir (başqa bir versiyaya görə oraya 5 rubl pul qoyur). Sonra o, Təbriz mehmanxanasına gedir, qutunu açır, və şirniyyatları yeməyə başlayır. Birdən o, ucadan qışqırır: “Baxın, görün qutunun içərisində nə tapdım!”, və üzüyü (sikkəni) ətrafdakılara göstərir.

Bundan sonra insanlar qaçaraq şirniyyatları almağa başlayırlar və Hacınin dostu böyük gəlir əldə edir.

Üçüncü Hacı Zeynalabdin “Spasibo” təxəllüsü ilə çağırılırdı. Belə rəvayət edilir ki, bu tacir Çar III Aleksandrın Bakıya gələcəyini öyrənir. O qərara alır ki, elə bir iş görsün ki, çarın xoşuna gəlsin və çar ona hər hansı bir rütbə, vəzifə və ya medal versin. Çarın gəlişinə qədər Zeynalabdin İçəri Şəhərdə olan rus hərbi kazarmalarını öz pulu ilə təmir elətdirir. Çar kazarmaları ziyarət edir, bundan sonra tacir ilə görüşür və ona rusca bu sözləri deyir: “Spasibo, Zeynalabdin!”. Sonra çar çevrilir və ona heç bir təltif, medal vermədən çıxıb gedir. Zeynalabdin külli miqdarda pul xərcləmişdi, ancaq əvəzində “Spasibo”dan başqa bir şey ala bilmir. Manaf Süleymanovun yazdığına görə, həmin dövrdən İçəri Şəhərin insanları onu “Spasibo Zeynalabdin” deyər çağırırdılar.

İçəri Şəhərin yaşlı sakinləri mənə danışmışdılar ki, orada məşhur neft maqnatı Hacı Zeynalabdinin nökrəri olan Hacı Zeynalabın adlı başqa bir adam da yaşayırdı. Tədrisən o da öz işini qurur və varlanır. Varına və yeni vəziyyətinə baxmayaraq, İçəri Şəhərin insanları onu həmişə Nökər Zeynalabdin deyər çağırırdılar.

Təhsil

Tarixi məlumatlara görə İçəri Şəhərdə 11-ci əsrdə mədrəsələr tikilmişdir. Həmin dövrdə məşhur Şərq alimi Baba Kuhi Baküvi (933-1074) orada dərs deyirdi. Bundan 400 il sonra, digər nüfuzlu alim Seyid Yəhya Baküvi (1403-də vəfat etmişdir) Şirvanşahlar Sarayında Darül – Fünunu (universitet) yaradır. Lakin 1538-ci ildə Şirvanşahlar sarayı süquta uğradıqdan sonra Bakı bir paytaxt kimi öz əhəmiyyətini itirir, yüksək səviyyəli tədris mərkəzləri bağlanır və şəhərin mədəni həyatı tənəzzülə uğramağa başlayır. 1744-cü ildə əsası qoyulmuş kiçik Bakı xanlığı əvvəlki əsrin bu hərtərəfli mədəni mühitini əvəz edə bilmədi.

1806-cı ildə Ruslar Bakıya gələndə İçəri Şəhərdə ümumilikdə 12 ibtidai (məktəb) və orta (mədrəsə) dini məktəb var idi. Sarabskinin yazdığına görə, 1900-ci illərin əvvəllərində bunlardan yalnız 3-ü qalmışdı və təhsilin keyfiyyəti aşağı düşmüşdü. Adi insanlar bu məktəbləri “mollaxana” adlandırırdı. Bəzi adamlar öz oğlanlarını hətta ibtidai təhsli üçün belə mollaxanaya göndərmək istəmirdi. Bunun əvəzində onlar uşaqlarını yalnız ərəb əlifbasını və Qurani öyrədən və daha ucuz başa gələn “şəxsi tutulmuş mollalara” göndərməyə üstünlük verirdi.

Mollaxanalarda tədris tamamilə yaddaşa əsaslanırdı. Gənc uşaqlar ərəb sözlərini tələffüz edə bilmədikdə, mollalar onları səhvlərini düzəldənə qədər çubuqla döyürdü. Eynilə, xəttatlıq dərslərində müəllimlər şagirdlər düz yazmadıqda onların barmaqlarına çubuqla vurardılar. Valideynlər, əsasən, bu yanaşmanı müdafiə edirdilər. Valideynlər öz oğlanlarını mollaxanaya apardıqda, onlar mollaya deyərdilər: “Əti sənin, sümüyü mənimdir!”, yəni “onu döyə bilərsən, amma sümüklərini qırma.” Bu ifadə Azərbaycan atalar sözünə çevrilmişdir. Həmin dövrlərdə şagirdləri döymək yalnız müsəlman mollaxanalarında deyil, rus məktəblərində də adi hal idi. Şagirdləri cəzalandırmaq onlara nəyisə öyrətmək və intizamlı olmağa məcbur etmək üçün normal sayılırdı. Rusların gəlişinə qədər, Bakıda təhsil verən yeganə yerlər mollaxanalar idi. Cavan oğlanlar ərəb əlifbasını, xəttatlığı, qramatika və cəbri öyrənməli və Qurani əzbərləməli idilər. Hərdən onlar Səadi və Hafiz kimi İran şairlərinin şeirlərini oxuyur, və kiçik kitab olan “Tarixi-Nadirdən” bir qədər tarix oxuyur və digər mənbələrdən istifadə edirdilər.

1911-ci ildə Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən bəstələnən “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyasında “Tarix-Nadir” kitabı haqqında gülməli fikir vardır. Əsərin komik qəhrəmanlarından biri olan Məşədi İbad öz danışığında türk, rus və fransız sözlərindən lovğalıqla istifadə edən dostuna belə deyir: “Mən “Tarixi-Nadiri” yarıyacam oxumuşam, amma sənin nə demək istədiyini başa düşə bilmirəm.” Bu tarixi əsərin həcmnin çox kiçik olması onun sözlərinin gülüş doğurmasına səbəb olur.

Su təchizatı

Bakı quraq arid ərazidə yerləşdiyindən onun sakinləri həmişə kifayət qədər su təchizatından əziyyət çəkmişlər. (Ryisard Zeliçovskinin “Su-İçmək üçün bir damcı belə yoxdur. Bakı öz suyunu necə əldə etdi” məqaləsinə, Məmməd Məmmədovun “Bakı Su Axtarışında” məqaləsinə və Manaf Süleymanovun “Tağıyevin Su Probleminin Həllinə Təhvəsi” məqaləsinə baxın. Aİ 10.2 (Yay 2002). AZER.com internet səhifəsinə baxın)

11-ci əsrin əvvəllərində İçəri Şəhərdə daş və gil borulardan ibarət 3 yeraltı su təchizatı sistemi var idi. 19-cu əsrdə bu yeraltı boru Nağı Kühulu adlandırılmışdı, bu isə “Nağının Borusu” demək idi. Bu boru İçəri Şəhərə 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər xidmət göstərdi. Bütün şəhərdə yerləşən quyu və bulaqlardan gələn su Sirvanşahlar sarayının yaxınlığında yerləşən Şirin Ovdan (Şirin Su Evi) adlanan binanın içində xüsusi su rezervuarında toplanırdı.

Sarabski yazır ki, bəzən Ovdanın boruları tıxanır və suyun axması dayanırdı. Çox xeyirxah və bacarıqlı adam olan Cümrü Ağamalı belə vaxtlarda yardıma gəlirdi. O, çox kiçik, arıq və cəld idi, buna görə də dar su borularının içinə girərək onları təmizləyə bilirdi.

Sarabski bu barədə yazır: “Cümrü Ağamalı heç vaxt gördüyü işin müqabilində pul istəmirdi, çünki o inanırdı ki, bununla savab iş görür. Cümrü öldükdən sonra onun işini davam edən olmadı və Şirin Ovdan yararsız hala gəldi.” Cümrünün xeyirxahlığına baxmayaraq, ona “Həzar peşə, kəm maya” ləqəbi verilmişdi. Bu “min işi, az pulu olan” anlamını verirdi. Bəzi ailələr şəhərin su problemini həll etmək üçün öz həyətlərində şəxsi quyular qazmışdılar. Ovdanın çöl divarlarının birinin üzərində olan lövhədə belə bir yazı var idi: “Orta Əsrlər Ovdanı. Bu memarlıq abidəsi dövlətin mühafizəsi altındadır” Lakin o lövhə artıq yoxdur.

Yeraltı Tunellər

Orta əsr mənbələrinə görə, Qədim Şəhərin altında bir çox yeraltı tunellər var idi. Onlardan bəziləri 15-ci əsrdə Şirvanşahlar tərəfindən saray iğtişaşları zamanı qaçmaq məqsədilə tikilmişdi.

Digər yeraltı tuneli 20-ci əsrin əvvəllərində Qatır Hacı Zeynalabdin özünün iki igamətgahını—bunlardan biri indi Ensiklopediya Binası yerləşən bina, digəri isə hal-hazırda Əziz Əliyev küçəsində yerləşən “Yin Yang” Çin restoranını binası—birləşdirmək məqsədilə tikdirmişdi. Hacı istəyirdi ki, ailə üzvləri şəhər divarlarından müxtəlif tərəflərdə 100 metr məsafədə yerləşən evləri arasında hərəkət edə bilsinlər.

Nənəm danışır ki, uşaq olanda o tez-tez bu tunellə hərəkət edirdi. Bolşevik inqilabı zamanı bu iqamətgahların sahibləri ya öldürülmüş, ya da qaçmışdılar. Onların evləri kiçik mənzillərə bölünmüş və tunellər 1970-ci illərə qədər unudulmuşdur. Arxeoloqlar 1970-ci illərdə tuneli aşkar etmiş, onu tədqiq etmiş, və digər layihələrlə işlərini davam etdirərək qazıntı işlərini açıq qoymuşlar.

Necəsə oğrular belə qənaətə gəlmişdilər ki, bu tunnel ləl-cəvahirat dükənina yol aparır (indi “Yin Yang” restoranı yerləşən bina).

Gecə vaxtı, oğrular gizlicə yeraltı tuneli qazmağa, və onu təmizləyə başladılar. Həqiqətən də, onlar cəvahirat dükənina daxil olmuş və bir sıra qiymətli cəvahirat əşyası oğurlamağa müvəffəq olmuşdular. Bakı qəzetləri bu cinayət haqda yazdıqdan sonra, tunel bağlanmışdır.

İdman yarışları

İçəri Şəhərin əyləncə mərkəzlərindən biri atletik yarışların keçirildiyi stadion tipli zorxana idi. Bakının zorxanası 15-ci əsrə aiddir. Çox az adam, bu yeraltı tağtavanın Qız Qalası tərəfdə Buxara və Multanı karvansaralarından bir neçə addımlıq məsafədə yerləşdiyini bilir.

İndiki idman klubları kimi, kişilər zorxanalara da daxil olub ağırlıq qaldırma və güləş də daxil olmaqla müxtəlif yarışlarda iştirak etmək üçün giriş haqqı verirdilər. Bəzi yarışlar ənənəvi Şərq musiqi alətləri olan kamança, zurna və nağarada ifa edən musiqiçilərdən ibarət trio tərəfindən müşayiət edilirdi. Həmin dövrdə çalınan mahnıların çoxu artıq unudulmuşdur. Lakin bunlardan biri “Cəngi” hələ də milli güləş yarışlarının açılışından öncə çalınır.

Cavan oğlanlar Təbriz, Ərdəbil, Sərab və digər Cənubi Azərbaycan şəhərlərindən gələn peşəkər güləşçilərə qarşı öz güclərini sınağa bilirdilər. Sarabski bütün bu cavanlara qalib gələn “Altıaylıq Əbdüləli” ləqəbli bir gənc haqqında yazır. Hər görüşdən öncə məşhur musiqiçi Hacı Zeynal Ağa Kərim güləşçini ruhlandıran mahnı ifa edirdi. Altıaylıq Əbdüləli kəmərinə açar, papağını yerə atar, və gülərək səhnəyə çıxardı. Cavan həvəskarlar bir-bir ona yanaşdılar. Altıaylıq Əbdüləli güləşi bitirdikdən sonra izləyicilər ona 3, 5 və hətta 10 rubl pul verirdilər. Bu isə həmin dövrdə külli miqdarda pul idi.

Zorxana həm də fitness klubu kimi fəaliyyət göstərirdi. Yarışlar olmayanda, kişilər ora məşq etməyə və müxtəlif idman alətlərini istifadə etməyə gedərdilər.

Başqa bir yarış dəyirman daşlarının qaldırılması, tullanılması, və tutulması idi. Oyun “Mil Oyunu” adlanırdı. Yarış iştirakçıları nağara çalının müşayiəti ilə yarışa girərdilər. Nağara çalan tədrisən tempi artıraraq daha sürətlə çalmağa başlayırdı.

Bakı sakinləri şer məclisləri və muğam axşamlarına getməyi sevirdilər. Şair, musiqiçilər, və digərləri toplaşaraq lirik şerlər (rübai və qəzəllər) oxuyar və muğama qulaq asardılar. Burada yemək, içkilər və şirniyyatlar verilirdi.

İçəri Şəhərin sakinləri Bakı və ona bitişik kəndlərin ortaq ədəbi-musiqi improvizə sənəti olan meyxananı çox sevirdilər. (“Meyxana: Azərbaycanın Əski Rep Versiyası Yenidən Baş Qaldırır” məqaləsinə baxın. Aİ 4.2 (Payız 1996)) Sovet dövründə mübahisəli forma olduğu üçün qadağan edilməsinə baxmayaraq, meyxana yarışları hələ də Bakı kəndlərində məşhurdur.

Meyxana öz adını bu ifaların əvvəllər keçirildiyi Şərq əyləncə evlərindən götürülmüşdür. Müsabiqədə iki və daha artıq şair iştirak edir və onlar misraları bədahətən söyləyir, bəzən isə zarafat edir və bir-birini lağa qoyurdular. Onların rep üslublu mahnıları zamanın ictimai və siyasi

məsələlərini əhatə edirdi. Sonda tamaşaçılar hansı iştirakçının misraları daha ağıllı və axıcı şəkildə ifa etməsini müəyyən edir və həmin adamı qalib elan edirdilər.

Bakının gəncləri arasında digər sevimli məşğuliyyət növü göyərçin bəslənməsi idi. Onların çoxlu göyərçinləri göyərçin damlarında, bəzən isə evlərinin damlarında saxlayırdılar. Hər səhər göyərçinlərin sahibləri dama qalxar, göyərçinləri yemləyər, və sonra onların uçması üçün fıstırıq çalardı. Siz hələ də İçəri Şəhərdə az da olsa göyərçin həvəskarını tapa bilərsiniz.

Nərd İçəri Şəhərdə ən sevimli oyunlardan biri idi. Hər bir ailədə nərddaxta var idi və kişilər tez-tez oturur və saatlarla nərddaxta oynayırdılar. Bəzi adamlar isə şahmat və dama oynayırdılar.

Uşaqlar indi artıq unudulan cümruq-cümruq, beş-onbeş, usta-şəyird, daş-baş, gizlənpaç, oğru-oğru, şumaqədər və digər oyunlar oynayırdılar. Bu oyunlardan yalnız gizlənpaç oyunu bugün hələ də geniş yayılmışdır. Dünyanın başqa yerlərində “Red Rover” və “Oktopus Tag” adı ilə məşhur olan “Bənövşə” oyunu da İçəri Şəhərdə məşhur oyunlardan biri idi.

Sevimli yeməklər

İçəri Şəhərin sakinləri ət yeməyi sevirdilər və onu “can” adlandırırdılar. Nənəm bir dəfə mənə müxtəlif yeməkləri onları qidalı keyfiyyətlərinə və dadlarına görə kateqoriyalara bölən gülməli atalar sözlərini danışdı: “Get dükana, ‘can’ (yəni ət) al gətir; əgər ‘can’ olmasa, ‘yarımcan’ (yəni yumurta) al gətir; əgər ‘yarımcan’ olmasa, badımcan (kasıb adamların yeməyi) al gətir.”

Bayram günləri səhərlər kişilər öz dostları ilə “xaşxana” adlı yemək evlərində görüşürdülər. Burada onlar buzov və ya qoyun ayaqlarından hazırlanan sirkə və sarımsaq əlavə edilən yaxşı, həlməşik yemək yeyirdilər. O zamanlar Bakıda dostlarla xaş yemək indi olduğu kimi çox məşhur bir məşğuliyyət növü idi. Müəyyən yeməklər— düşbərə, şorqoğal və çudu—İçəri Şəhər və ona bitişik kəndlərin tipik yeməkləri idi. Bu yeməklər Azərbaycanın digər ərazilərində tipik olaraq hazırlanırdı.

Milli geyimlər

Milli geyimlərə və xarici görünüşə gəldikdə isə hər bir kişinin bığı olmalı və papaq taxmalı idi. 20-ci əsrin əvvəllərinə kimi bir kişinin bıqsız küçəyə çıxması ayıb hesab edilirdi, lakin bir sıra qarbləşmiş kişilər bu qaydaya əməl etmirdilər. Əgər kişilər hər hansı bir ciddi mübahisəyə girişsəydilər, onda onlar bir-birilərini “sənin bığını kəsərəm” deyərək hədələyirdilər.

Papağın əhəmiyyətini isə aşağıdakı məsəl ilə göstərmək olar: “Kişinin papağı başında olar.”

Papaq kişinin ləyaqətini təmsil edirdi. Əgər kimsə kişinin papağına dəysə, və ya onu həmin adamın başından götürsə idi, bu böyük bir təhqir hesab olunurdu və hətta sonu qanla da bitə bilərdi.

Bakı sakinləri kasıblara yardım etmək ənənəsinin bir neçə növünü inkişaf etdirmişdilər. Müsəlman dini bayramları zamanı varlı adamlar (hətta çox varlı olmayanlar da) kasıblar üçün “ehsan” və ya yemək süfrələri təşkil edirdilər.

Nənəm danışırdı ki, həmin günlərdə onun babasının evinin qapısı açıq olardı. Birinci mərtəbədə o uzun masaları isti yeməklər və şirniyyat ilə doldurardı. Küçədən keçən hər bir kəs içəri girib istədiyi qədər yemək yeyə bilərdi. Nökərlər boş qabları götürər və yeni, dolu nimçələr gətirərdilər. Bayram günlərində Bakıda yüzlərlə evlərdə ehsan süfrələri açılardı. Bəzən tacirlər öz dükanları önündə ehsan süfrələri təşkil edərdilər. Həmin dövrlərdə əgər kimsə pulsuz nə isə almaq və ya elmək istəsəydi, onu danlardılar və deyərdilər: “Bu səninçün ehsan deyil.”

Qoçular

Qoçular İçəri Şəhərin xuliqanları və qansterləri idilər. Bu hikkəli və təkəbbürlü şəxslər iri bığ saxlayar, milli geyim geyər və revolver və xəncərlə silahlanardılar. Onlar küçə ilə gedəndə, heç kəs onların qarşısına çıxmağa cürət etməzdi. Bakıda yaşayan hər bir şəxs onlardan qorxardı. Qoçular Bakıda 19-cu əsrin sonlarında varlı Bakı sakinlərini oğurlayıb, onları soyan və hədələyən “Kinto” adlanan gürcü banditlərinə cavab olaraq yaranmışdılar.

Şəhər polisi Kintolar ilə bacara bilmədiyindən, varlı şəxslər güclü və cəsur kişiləri öyrətməyə və onları silahlandırmağa başladı. Tezliklə kintolar Bakıdan yox oldular və bir daha geri dönmədilər. Bakı milyonları qoçuların xeyrini görüb onlardan şəxsi mühafizəçilər kimi istifadə etməyə başladılar. Əgər iş adamları hər hansı bir mübahisəyə cəlb olunsalar idilər, onlar öz qoçularını digərlərinin qoçuları ilə davaya göndərərdilər. Bəzən bu güllə yarışı ilə nəticələnərdi. Çox qısa zamanda bu qoçu qruplarının bəziləri mafiyaya çevrilməyə başladı.

Manaf Süleymanov yazırdı ki, bir qrup qoçu xəsis kimi tanınan Bakı milyonçusu Ağa Musa Nağıyevi oğurlayır. Qoçular onun azad edilməsi üçün 10 min qızıl rubl tələb edirlər, əks halda onu tikələrə parçalayacaqlarını bildirirlər. Buna cavab olaraq Ağa Musa ciddi şəkildə bildirir: “Mən yalnız 950 rubl verə bilərəm. Əlbəttə siz məni tikələrə parçalaya bilərsiniz, lakin onda siz heç bir şey əldə etməyəcəksiniz.” Qoçular başa düşdülər ki, Ağa Musa 10 min rubl verməkdənsə ölməyi üstün tutar, ona görə də onlar Ağa Musanı onun təklif etdiyi girov müqabilində sərbəst buraxdılar.

Lakin bunu bilmək lazımdır ki, qoçuların heç də hamısı adamöldürən, bandit, və ya milyonçuların şəxsi mühafizə agentləri deyildilər. Onların bəziləri evdə canları sıxılan varlı gənc oğlanlar idilər. Yaxşı vaxt keçirmək istəyən bu gənclər milli geyimlər geyinər, xəncər və tapança taxar və öz cəsarətlərini və güclərini göstərmək üçün küçələrə macərə axtarışına çıxardılar.

Hərdən onlar bir-biri ilə mübahisə edər və küçədən keçən kasıb, köməksiz insanları hədələyərdilər. Məsələn, onlar bir kasıba yaxınlaşar və onun başına şillə vuraraq deyərdilər: “Niyə yanımdan keçib, mənə salam vermirsən?” və ya “Hansı cürətlə bığlarını kəsmisən?” və ya “Sənin papağın haradadır?” və hətta “Niyə qarşımda durub qaşqabağımı tökürsən?”

Öz icmalarını canilərdən qoruyan “yaxşınıyyətli qoçular” da var idi. Çox maraqlıdır ki, bu qoçular 1918-ci il mart qırğını zamanı İçəri Şəhəri erməni və bolşeviklərdən qorumuşdular, çünki onlar həmin dövrdə şəhərdə silahı olan və təşkilatlanmış yeganə azərbaycanlılar idilər.

İş adamları olan Bayır şəhərin sakini Teymur Aşurbəyov və İçəri Şəhərin sakini Məmməd Hənifə Tağıyev öz qoçularını toplamış və sonra digər şəxsləri də silahlandırmışdılar. Onlar bu qüvvələri erməni Daşnak hərbi hissələrinə qarşı göndərmişdilər. Nəticədə minlərlə azərbaycanlının öldürüldüyü zaman İçəri Şəhər və Bayır Şəhərin bir neçə küçəsi qırğından xilas olmuşdu.

Tut ağacı

İçəri Şəhərdə, Cümə məscidinin arxasında çox böyük və qoca tut ağacı var idi. İnsanlar deyirdilər ki, bu ağacın bir neçə yüz il yaşı var. İsti yay günlərində kişilər onun altında oturur, nərd oynayar və çay içərdilər.

Ağac şəhərdə o qədər məşhur idi ki, ondan işarə kimi istifadə edirdilər. Məslən, “Gəl Tut ağacının yanında görüşək” və ya “Tut ağacından sol tərəfdə yaşayırım”. İçəri Şəhərin simvolu olan bu ağac haqqında məşhur bir mahnı bəstələnmişdi.

25 il bundan əvvəl tikinti işləri aparılan zaman bu tut ağacı kəsildi. Yerli camaat bu itkidən çox mütəəssir oldular. Bir neçə ay sonra, kimsə onun yerində başqa bir tut ağacı əkməyi qərara alır. Həmin vaxtlar, Bakı sakinləri öz şəhərlərinin qeydinə qalır və onun tarixi görünüşünü və abidələrini saxlamağa çalışırdılar. Lakin indi həmin yeni tut ağacı da kəsilmişdir. Sadəcə olaraq İçəri Şəhərdə tut ağacının əhəmiyyətin dərk edən çox az sayda yerli sakin qalmışdır.

İçəri Şəhərin tarixi ilk Neft Yüksəlişi dövründə (1850-1920) daha zəngin və cəzbedici olmuşdur. Hüseyinqulu Sarabski, Manaf Süleymanov, həmçinin İçəri Şəhərin yaşlı sakinlərinin hekayələri, köhnə qəzet və jurnallar, və digər çoxlu sayda mənbələr Bakının tarixi barədə çox maraqlı faktlar aşkarlayır. Bugünkü tarixçilər bu detalları diqqətlə toplamalı, bərpa etməli və tədqiq etməlidirlər. İndi Sovet dövrü geridə qaldıqdan sonra, qarşımızda dövlətimizin tarixini tədqiq etmək və doğru məlumatlar əldə etmək kimi çox böyük bir iş durur.

Azərbaycan İnternational jurnalının yardımçılarından biri olan Fərid Ələkbərov Bakı Əlyazmalar İnstitutunun Ərəb Əlyazmaları Departamentinin baş elmi işçisidir. Onun ixtisası ərəb əlifbası ilə yazılmış Azərbaycan əlyazmalarını tədqiq etməkdir. Ələkbərovun başqa məqalələrini oxumaq üçün AZER.com internet səhifəsində axtarış aparın. Onun bəzi latın əlifbası ilə yazılmış məqalələrini həmçinin AZERİ.org səhifəsində oxuya bilərsiniz. AZERİ.org internet səhifəsi Azərbaycan dili və ədəbiyyatına həsr olunub.

Veb direktor: Betti Bleyer

Tərcümə etdi: Aytən Əliyeva

Yoxladı: Gülnar Aydəmirova

Redaktə edən və veb üçün hazırlayan: Aydan Nəcəfova